

Lénárt Éva

Montenegró NATO-csatlakozásának körülményei¹

A Montenegró NATO-csatlakozásának körülményeivel foglalkozó dolgozat a nyugat-balkáni állam sajátos, a Đukanović-kormányok időszakát jellemző külpolitikai helyzetére kíván rávilágítani. A 2016. októberi választás érdemben nem hozott változást a függetlenség óta meghatározó, környezetét aktívan alakítani kívánó külpolitikában, ami az euroatlanti integráció irányába mutatva olyan eszközöket is alkalmaz, amelyek az orosz befolyás miatt belpolitikai és gazdasági nehézségeket is okozhatnak. Mindez kisállami elméletek segítségével kerül bizonyításra, amelyek az állam adottságainál és képességeinél fogva a fenyegetettség magas fokát feltételezik, valamint az ez ellen irányuló stratégiákat vizsgálják.

Kulcsszavak: Montenegró, NATO, Oroszország, Nyugat-Balkán, euroatlanti integráció

Lénárt Éva: The Conditions of Montenegro's NATO Accession

The intent of this paper is to describe the conditions regarding Montenegro's NATO accession with a focus on the steps of the Đukanović governments' active foreign policy. The October 2016 election does not entail substantial changes in foreign affairs that is wishing to actively shape its environment. Despite this, the planned Euro-Atlantic integration could cause not only political, but also economic problems, because of the considerable Russian influence. This paper will show all this, based on the concept of small states, which assume high scale of vulnerability and examine unconventional strategies in order to resilience.

Keywords: Montenegro, NATO, Russia, Western Balkan, Euro-Atlantic integration

A Nyugat-Balkán² államaira jelenleg az önálló államiság kialakításának és működtetésének terhe nehezedik, amihez hozzátartozik az önálló külpolitika meghatározása is. Montenegró 644 578 fős lakosságával, 2000 fős hadseregével és 13 812 km²-es kiterjedésével³ a Nyugat-Balkán térségének hagyományosan jó orosz kapcsolatokkal rendelkező kisállama, amelyeket a Milo Đukanović vezette politikai elit hatalomra kerülésétől fokozatosan igyekszik háttérbe szorítani. Nyugati irányba tett lépései ellenére Moszkva befolyása jelentős marad. A dolgozat célja bemutatni Montenegró NATO-csatlakozásának jelentőségét: kisállami léte ellenére a környezetének megváltoztatására irányuló aktív külpolitikájával hatással lehet a nemzetközi környezetben történő eseményekre, a NATO–orosz kapcsolatok alakulására

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² A Nyugat-Balkán elnevezésen itt tércategória- és országcsoport-meghatározás értendő, ami a 2000-es évek közepén került be az európai politikai terminológiába, és a következő államokat foglalja magában: Albánia, Bosznia és Hercegovina, Horvátország, Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság, Szerbia, Montenegró és Koszovó (az UNSCR 1244 értelmében). (2004, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság Nyugat-Balkán Kapcsolattartó Csoportja földrajzi hatályának meghatározása alapján.) Forrás: PAP Norbert – KOBOLKA István (szerk.): *A Nyugat-Balkán*, MK Katonai Biztonsági Hivatal Tudományos Tanácsa, Budapest, 2009, 32.

³ CIA World Factbook, [online]. Forrás: CIA.gov [2017. 06. 12.].

is, hiszen a térség továbbra is a nagyhatalmak ütközőzónája maradt. A NATO-csatlakozás jelentőségére fókuszáló dolgozat elméleti keretét a kisállamok mozgásterét vizsgáló elméletek⁴ adják. Az aktív kisállami külpolitika lépéseinek igazolásához David Vitalnak a kisállamok fenyegetettségéről szóló elméletét vettem alapul, illetve az ezekre hozott példák Naren Prasad nem hagyományos kisállami stratégiái alapján kerülnek bemutatásra. A 2016. októberi választás néhány vonatkozása is meghatározó, amire a kormánnyal ellentétes külpolitikai prioritásokat képviselő montenegrói szerb- és oroszpartii ellenzék NATO-ellenessége miatt érdemes odafigyelni.⁵

Montenegró vezető politikai elitje már a 2006-os függetlenségi népszavazást is nyugatpárti politikájával nyerte meg, s azóta is az euroatlanti értékek képviselőjeként tekint magára, így a 2016. októberi parlamenti választás eredménye nem hozott éles váltást külpolitikai irányvonalon, így a NATO-csatlakozás kérdésében sem.

A Đukanović-kormányok aktív külpolitikája

David Vital elmélete szerint a kisállamok külpolitikai mozgásterét nagyban meghatározza az a két alapvető tény, hogy magas árat kell fizetniük a függetlenség fenntartásáért és egyben nagyobb fenyegetettséggel kell számolniuk. Ezzel összefüggésben három stratégiát különböztet meg: a lemondással járó passzív magatartást, a környezet megváltoztatására irányuló aktív stratégiát, valamint a status quo megőrzésére irányuló viselkedésmódot.⁶ Eszerint elvethetjük azt, hogy Montenegró külpolitikáját a passzív lemondás határozza meg, kiváltképp a NATO-csatlakozás tekintetében. Ezt bizonyítja, hogy Milo Đukanović a szerb–montenegrói államszövetség felbomlásának aktív résztvevője volt – már 1997-től kezdve éles politikai ellentéteket vállalva tudatosan fordított hátat a nemzetközi közösség szemében is egyre inkább kegyvesztetté váló Slobodan Miloševićnek. A montenegrói függetlenséget a nemzetközi közösség csak részben támogatta. Az Európai Unió a 2000-es évek elején leginkább Szerbia és Montenegró államszövetségének fennmaradása mellett foglalt állást, ami Koszovó státuszának kérdésével is összefüggésben állt.⁷ A 2002-ben európai nyomásra született belgrádi egyezmény hivatott rendezni a két állam viszonyát, amely tartalmazott egy három évre szóló, függetlenségre vonatkozó rendelkezést.⁸ Đukanović

⁴ A kisállamok nemzetközi rendszerben történő elemzése az 1960-1970-es években kezd előtérbe kerülni, majd az 1980-1990-es években újra az érdeklődés középpontjába kerülnek a kisállamok politikai és gazdasági berendezkedésével, biztonsági kérdéseivel foglalkozó tanulmányok. Jelen dolgozat a teljesség igénye nélkül említi Alan Chong, David Vital és Naren Prasad teoretikusok, ezzel a témával foglalkozó elméleteit. Lásd David VITAL: *The Inequality of Small States. A Study of the Small Power in International Relations*, Oxford, Clarendon Press, 1967, illetve Naren PRASAD: *Small but Smart: Small States in the Global System*, Palgrave Macmillan, 2009.

⁵ A kézirat lezárásakor még nyitott kérdés volt Montenegró NATO-csatlakozásának időpontja: az ország 2017. június 5-én 29. tagállamként csatlakozott hivatalosan az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez.

⁶ Idézi SZALAI Máté: *A kisállamok külpolitikai elemzésének módszertana*, Külügyi Intézet, 2014, 155.

⁷ Koszovó az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244. sz. határozata értelmében nemzetközi felügyelet alatt állt. Brüsszel 2002-ben még korainak tartotta a nyugat-balkáni államok függetlenedését a régió instabilitása miatt, ezért ragaszkodott a szerb–montenegrói államszövetség fenntartásához. Lásd: *A Marriage of Inconvenience*, [online], 2003. 04. 16., 13. o. Forrás: Crisisgroup.org [2017. 02. 12.]

⁸ Az államszövetség alapokmánya tartalmazta, hogy annak megalakulását követően, legkorábban három év múlva lehet népszavazásra bocsátani a függetlenség kérdését. *Agreement of Principles of Relations Between Serbia and Montenegro Within the State Union*, [online], 2002. 03. 14., 2. o. Forrás: Consilium.europa.eu [2017. 02. 12.]

a Milošević bukását követő belgrádi kormányzattal való szembenállásának eredményeként már a függetlenségi népszavazás kiírásával aktív külpolitikai szereplőként lépett fel, holott eleinte nem volt egyértelmű a mögötte lévő külpolitikai támogatás.⁹ A montenegrói lakosság 2006 májusában kis többséggel ugyan, de az önállóságot választotta.¹⁰ A fentieket figyelembe véve az alábbi fejezetek taglalják a Đukanović vezette kormányok idejére jellemző aktív, az euroatlanti integráció irányába mutató, cselekvő külpolitikát.

Az októberi választások jelentősége

A 2016. októberi parlamenti választásoknak nagy tétje volt: az euroatlanti integrációt támogató Milo Đukanovićnál marad a vezető szerep, vagy a szerb- és oroszpartii ellenzék kerül hatalomra? Az október 16-i szavazás eredménye érdemben nem változtatta meg Montenegró NATO-politikáját, hiszen az előrejelzéseknek¹¹ megfelelően Đukanović és az ő nevével fémjelzett DPS (Szocialisták Demokratikus Pártja) koalíciós kormányt alakított az albán, bosnyák és horvát kisebbségi pártokkal. A DPS az 1990-es évek elejétől kezdve a belpolitika vezető erejének számít, nyugatpartii külpolitikai irányvonalat követve, s emiatt Đukanovićra egyaránt nehezedik bel- és külpolitikai nyomás, ami az euroatlanti integrációt élesen elutasító ellenzék és a számos gazdasági érdekeltséggel rendelkező Oroszország nyomásgyakorlásából adódik.

A belpolitikai erőviszonyokat nagyban meghatározza az összlakosságon belüli 29%-os szerb népesség,¹² amely erős politikaformáló erővel bír. A leghangosabb ellenzéki párt a választásokon 20,3%-ot elérő, tíz kisebb – köztük szerb – pártokat is magában foglaló Demokratikus Front,¹³ amely retorikájában NATO-ellenes politikát folytat. A tüntetéseket is szervező tömörülés választási programjében is hangsúlyozta, hogy mind az Európai

⁹ SZILÁGYI Imre: Montenegró a függetlenségi népszavazás után, [online], 2006, 111–115. o. Forrás: Kki.hu [2016. 10. 12.].

¹⁰ A nemzetközi közösség figyelmét ekkoriban Koszovó státuszának kérdése köti le, amely attól tart, hogy Montenegró példája magában hordozza a balkáni válsággóc kiújulását. Az Európai Unió ezért követelményeket támasztott a referendum érvényességének nemzetközi elismerésére vonatkozóan. A jogosult választópolgárok 50+1%-os részvétele mellett az igenek arányának 55%-át írta elő a függetlenség legitimitásával kapcsolatban. A 2006. május 21-én tartott referendumon a lakosság 86,49%-a vett részt, és az elvárt küszöböt szoros eredménnyel sikerült elérni: a szavazók 55,53%-a voksolt a függetlenség mellett. Lásd: Montenegró's Refendum, [online], 2006. 05. 30. 2–6. o. Forrás: Crisisgroup.org [2017. 02. 11.].

¹¹ Polls results: DPS the strongest party by far, [online], 2016. 06. 23. Forrás: Cdm.me [2016. 08. 20.].

¹² Említést érdemel a montenegrói lakosság és a helyi szerb nemzetiség képviselői közötti törésvonal. A nagyjából a titói Jugoszlávia idejéig együtt fejlődő, élesen nem különválasztott nemzeti identitásban inkább azok a tényezők domináltak, amelyek összekötötték a két nemzetet. Tito kezdeményezésére külön kategóriába sorolták a két etnikumot, aminek háttérben politikai megfontolások álltak, mert a vezetés a jugoszláv időszakban a szerbesség túlsúlyának csökkentését tartotta kívánatosnak. A törésvonal egyik oka a kiforratlan nemzeti öntudat és a muzulmán lakosság egyéb vallásúakkal való összevetésben nagyobb arányú növekedése. Fontos a „jugoszláv” nemzetiségi kategória megjelenése is, illetve az 1950–1960-as években lezajlott szerb betelepülések is. Az 1948-as népszámlálás során a lakosság 90%-a vallotta magát montenegróinak, ami az 1980-as évekre 68%-ra, a 2003-as népszámlálásra 43%-ra esett vissza, a 2011-es adatok szerint pedig relatív többséget alkotnak (43%). Ezzel szemben a magukat szerbnek valló lakosság aránya az 1991-es 9%-ról 2003-ig 32%-ra növekedett. Forrás: BOTTLIK Zsolt: Az önálló Montenegró és montenegrói öntudat földrajzi háttere, [online], Földrajzi Értesítő, 55. évf., 2007/3–4., 337–341. o., Forrás: Matarka.hu [2017. 02. 01.]; Montenegrói Statisztikai Hivatal 2011-es adatai, Table CG1 CG4, [online]. Forrás: Monstat.org [2016. 11. 04.].

¹³ Az eredmény 81 mandátumból 18-at jelent.

Unióhoz, mind a NATO-hoz való csatlakozás kérdését is népszavazásra bocsátaná,¹⁴ amit jelenleg a lakosság fele támogat. Đukanović pozícióját erősítő tény azonban, hogy az ellenzék megosztott.¹⁵

A tagság társadalmi támogatottságának kérdése erősen vitatott az országban. Egy 2015. júliusi felmérés alapján a lakosság 50,5%-a elutasítja, míg 49,5%-a támogatja a csatlakozást.¹⁶ A 2015. októberi állapothoz képest számottevő változást mutatnak az eredmények; ekkor 45% szavazott volna a csatlakozás mellett.¹⁷ Az utolsó hivatalos közvélemény-kutatások alapján a lakosság állásfoglalása az elmúlt egy évhez képest negatív irányba mozdult el: 39,5% szavazna a NATO-csatlakozás mellett, szemben a 39,7%-kal.¹⁸

A NATO-tagságot ellenzők körének egy része úgy értelmezi a csatlakozási tárgyalások felgyorsulását, mint a Nyugat válaszáat az ukrajnai orosz agresszióra,¹⁹ ami befolyással van a lakosságnak a szervezetről kialakult véleményére. Az 1999-es koszovói–szerb háború során az országot is érintő NATO-légítámadások emléke negatívan befolyásolja a lakosságot. A csatlakozást elutasítók többségében ellenzéki és kisebbségi pártokat támogatnak, és a NATO-t olyan antidemokratikus, az Egyesült Államok védnöksége alatt álló, kizárólag katonai szervezetként értelmezik, amelynek a hidegháború maradványaként nincs létjogosultsága. Annak ellenére, hogy a béke fegyveres védelme a modern társadalmak komoly hagyományokra visszatekintő és elismert eszköze, akadnak támogatói a béke semlegességgel történő megőrzésének.²⁰ A montenegrói politikai kultúrában él egy olyan ideológiai vonal, miszerint a bátor harcos örökség elvetendő gondolat, hiszen a társadalom demokratikus értékek szerinti fejlődését ez csak akadályozza.²¹

¹⁴ A népszavazás kiírásáról szóló döntés a kormányalakítás után várható, ami a lakosság szoros véleménykülönbsége, a „nem” válaszok túlsúlyától való aggodalom miatt sem valószínű, hogy a közeljövőben kiírásra kerül. Nem ez lenne az első alkalom, hogy Đukanović halasztja referendummal kapcsolatos ígéretét, ezt Montenegró függetlenségének kérdésében is több alkalommal megtette. Forrás: SZILÁGYI: *i. m.*, 114–116. o.

¹⁵ Az elmúlt egy év eseményei tovább fokozták a pártrendszer fragmentációját; a DPS hagyományos koalíciós partnere, a Szociáldemokrata Párt januárban bizalmi szavazáson próbálta meg eltávolítani Đukanovićot, ami a szociáldemokraták kettéválását eredményezte. Az ellenzéki Demokratikus Fronton belüli ellentétek is szakadást okoztak. Az ellenzéki tömörülést elhagyó Miodrag Lekić – szövetségre lépve a NOVA-val – létrehozott egy ellenzékieket egybefogó újabb csoportosulást, a DEMOS-t. Mivel az ellenzék a NATO-csatlakozás kérdését referendumon döntené el, jelentősége lesz annak, hogy képesek lesznek-e megszólítani a tartózkodni kívánó szavazókat. Lásd: Stevo MUK: Elections in Montenegro – between protest and dialogue, [online], 2016. 11. 24. Forrás: Suedosteuropa.uni-graz.at [2016. 10. 12.].

¹⁶ Citizen's attitudes on NATO integrations July 2015, [online]. Forrás: Cedem.me [2016. 09. 20.].

¹⁷ NATO Newsletter Number 24, [online], 2015. 10. 01. Forrás: Natomontenegro.me [2016. 09. 20.].

¹⁸ POLITIČKO JAVNO MNJENJE CRNE GORE NATO integracija, [online], 2016. 12., 12. o. Forrás: Cedem.me [2017. 01. 10.].

¹⁹ Interview with H. E. Margaret Ann UYEHARA, US Ambassador in Podgorica: Invitation to join NATO was the result of lots of hard work by many people in Montenegro, [online], 2015, 11. o. Forrás: Ascg.me [2016. 10. 02.].

²⁰ Ez alapvetően a Liberális Párt által támogatott elképzelés; 2007-ben ez volt az első ellenzéki párt a parlamentben, amely referendumon döntené el a csatlakozás kérdését. Jelena RADOMAN: Montenegrin debate on accession to NATO, [online], 2007, 18. o. Forrás: Bezbednost.org [2016. 10. 02.].

²¹ A NATO-val kapcsolatos politikai nyilatkozatok általában a csatlakozás gazdasági aspektusait helyezték előtérbe, így a téma nemzeti érdekként való megjelenése kissé problémás. A lakosság NATO iránti negatív attitűdjének hátterében a megfelelő tájékoztatás hiánya áll, amelynek megoldása a nyilvános párbeszéden keresztül kínálkozik. A tudományos szféra és a média bevonásával a szélesebb társadalom is érintetté válhatna, de ehhez a kormányzati szervek megfelelő koordinációjára és hatékony kommunikációjára lenne szükség. Lásd: Dragan KOPRIVICA: Communication Strategy for the Euro-Atlantic integration of Montenegro, [online], 2016. 08., 1–3. o. Forrás: En.cdtmm.org [2016. 09. 20.]; RADOMAN: *i. m.*, 18.

Kihívások és várt előnyök

A Milo Đukanović vezette Montenegró függetlenedése után nem sokkal megjelenő első (2006)²² és azt követő stratégiai dokumentumokban (2008, 2013)²³ tisztán megfogalmazott cél az euroatlanti orientáció. A kormány ezekben, illetve az ezekkel összefüggésben tett nyilatkozataiban igyekezett alátámasztani az állam NATO-tagságának szükségességét és annak előnyeit.

A követendő irányok és alapvető elvek – mint például az euroatlanti integráció elsődleges szerepe, a nemzetközi közösséggel és a környező államokkal történő együttműködés – nem változtak, azonban a három stratégiát összehasonlítva látszik, hogy a 2013-as koncepció már világosabb és konkrétabb formában fogalmazza meg a biztonsági kihívásokat és a rendszer külpolitikai irányvonalait. Mindhárom dokumentum már az előszóban utal arra, hogy a kormány elkötelezett a NATO irányába, és igyekszik egy olyan modern, a kor összetett kihívásainak megfelelő biztonsági és védelmi struktúrát kialakítani, amely megfelel szövetségesek igényeinek.²⁴

A kormány egy korábbi nyilatkozatában is megerősíti, hogy a kis kiterjedésű államok biztonsága leginkább egy kollektív védelmi rendszeren belül alakítható ki.²⁵ Ez a gondolat a stratégiai dokumentumokban is megjelenik, amit a régió instabilitásának kiemelt hangsúlyozásával is megerősítenek. A közvetlen katonai fenyegetettséget kismértékben valószínűsíti mindhárom dokumentum, de nem zárja ki a lehetőségét. A Kaukázus és Észak-Afrika konfliktusait azonban potenciális veszélyként említi az államokon átívelő válságok kialakulása miatt.²⁶ A nyugat-balkáni biztonsági térben Montenegróra jelenleg egyik szomszédja sem jelent nyíltan veszélyt. Albánia és Horvátország 2009-ben vált a NATO teljes jogú tagjává, Macedónia 2008 óta tagjelölt státusszal rendelkezik; részükről kismértékben valószínűsíthető támadás. Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban jelenleg a NATO nemzetközi békefenntartó erői állomásoznak, ezért közvetlen fenyegetésre egyik országból sem lehet számítani.²⁷ Ha a régióból Montenegrót nem is fenyegeti közvetlen veszély, a környező államok látns, önszerveződő, kétes támogatottságú milíciái valós problémát jelenthetnek. A NATO-erők nyugat-balkáni jelenléte is igazolja azt a tényt, hogy a térség továbbra sem elég stabil ahhoz, hogy bizonyos részei ne jelentsenek biztonsági kockázatot.

Az októberi választások nyugalmát egy kisebb fegyveres szerb csoport akciója zavarta meg, amelynek tagjait a podgoricai rendőrség letartóztatta. A fegyveresek között két orosz nemzetiségű személyt is azonosítottak. Ennek kapcsán felmerült az orosz befolyás lehetősége is, amit a montenegrói kormány a nyugatpárti politikai elit elleni üzenetként értelmez.

²² A 2006-ban kiadott stratégiát rengeteg kritika érte, ugyanis azt nyilvános vita és a parlament jóváhagyása nélkül fogadta el a kormány, ami a dokumentum legitimitását kérdőjelezte meg. Rajko RADEVIC: The new National Security Strategy of Montenegro is accession to NATO, [online], *Western Balkans Security Observer*, 2009/12, 92–96. o., 92. o. Forrás: Ceeol.com [2017. 02. 11.]

²³ Strategic Defence Review of Montenegro 2013, [online]. Forrás: Odbrana.gov.me [2016. 10. 02.]; National Security Strategy, [online]. Forrás: Ethz.ch [2016. 10. 02.].

²⁴ Strategic Defence Review of Montenegro 2013: *i. m.*, 3.

²⁵ RADEVIC: *i. m.*, 94.

²⁶ National Security Strategy: *i. m.*, 6.

²⁷ Florian BIEBER: Should Montenegro be invited to NATO?, [online], 2015. 11. 25. Forrás: Suedosteuropa.uni-graz.at [2016. 10. 20.].

Azt egyelőre nem lehet tudni, hogy a Kreml vagy orosz nacionalista csoport tevékenysége áll-e a puccskísérlet mögött. Figyelmet érdemel a Koszovó és Montenegró közötti határprobléma kérdése is, amelynek a rendezését nagyban megnehezíti a koszovói ellenzék hangos ellenállása.²⁸

A NATO-csatlakozással a kisállami létből adódó fenyegetettség csökkenésére számít az ország, ugyanis egy esetleges fegyveres konfliktus során a NATO 5. cikke alapján számíthat a tagállamok segítségére. Méretéből adódóan védelmi kapacitásai nem feltétlenül elégségesek; a 2000 fős fegyveres erők nemcsak az elavult fegyverzet problémájával, de a szervezeti struktúra anomáliáival is küzdenek, amelyek gátolhatják a hatékony védelmet.²⁹ A biztonsági érdekek között kiemelten jelenik meg a NATO-val történő együttműködés és aktív szerepvállalás hangsúlyozása, aminek igyekszik eleget tenni. A kormány 2010 februárjában döntött arról, hogy támogatja a NATO afganisztáni misszióját, és több európai uniós béketámogató művelethez is hozzájárult. Az európai integrációval kapcsolatosan annak stratégiai fontosságát is hangsúlyozzák, ami a közös kül- és biztonságpolitika, valamint az európai biztonság- és védelempolitika alapvetéseinek elfogadására és akceptálására való hajlandóságot mutatja, illetve a leendő NATO-csatlakozásra épít a nemzeti biztonsági stratégia tekintetében.³⁰ Ezek az elsősorban szimbolikusnak tűnő elemek azért is fontosak, mert egyértelmű elköteleződést mutatnak, amellett, hogy saját külpolitikai mozgásterére aktívan hatni akaró, nemzetközi folyamatokban részt vevő aktorként jelenítik meg az országot.

Az ország NATO-tagsága külpolitikai előnyöket is ígér, ami nemcsak Montenegró nemzetközi közösségen belüli felértékelődésével járhat,³¹ de növelheti a régióban betöltött szerepét is.³² Montenegró belpolitikai helyzetének nemzetközi megítélése ugyanakkor nem éppen kedvező. A Đukanović vezette rendszer még messze van azoktól az értékektől, amelyek ma egy demokratikus alapokon nyugvó államot jellemeznek: a politikai elitet a hatalom megtartása motiválja, és formálisan ugyan csatlakozhat a NATO-hoz, de ez a demokratikus értékeken alapuló jogállam tekintetében minőségbeli változásokat kismértékben eredményez majd.³³ A montenegrói korrupciós index ellenére³⁴ az Európai Unió balkáni bővítési hajlandósága továbbra is fennáll. A jogi és politikai intézményrendszer visszasságai sem biztatók, amelyek egy 2014-es európai bizottsági jelentésben az egyik legnagyobb kihívásként számon tartott, nehezítő körülmények.³⁵ Ezek kezelése előbb-utóbb szükséges lesz, hiszen ugyan a kollektív védelmi szervezetbe történő integráció az egyik belépő az Európai Unióba, de a közösségi jog átvétele megkerülhetetlen lesz, amire azonban a montenegrói jogrendszert egyelőre alkalmatlannak tartják. Az uniós tagságot a pártok

²⁸ A koszovói–montenegrói határszakasznak jelenleg egy 8000 hektáros, hegyvidéki része vitatott. Forrás: Dusica TOMOVIC – Erjone POPOVA: Border Deal Confirmation Angers Kosovo Opposition, [online], 2016. 03. 31. Forrás: Balkaninsight.com [2016. 10. 18.].

²⁹ Strategic Defence Review of Montenegro 2013: *i. m.*, 21.

³⁰ National Security Strategy: *i. m.*, 5–7.

³¹ RADOMAN: *i. m.*, 14.

³² Joint press conference by NATO Secretary General Jens Stoltenberg and Prime Minister of Montenegro Milo Đukanović, [online], 2016. 05. 19. Forrás: Nato.int [2016. 09. 20.].

³³ Florian Bieber for European Western Balkan: The Disappointment in Montenegro Will Continue to Grow on, [online]. Forrás: Europeanwesternbalkans.com [2016. 10. 02.].

³⁴ Corruption Measurement Tools 2016, [online]. Forrás: Transparency.org [2016. 10. 10.].

³⁵ Montenegro Progress Report, [online], 2014, 42. o., 44. o., 48. o. Forrás: Ec.europa.eu [2016. 10. 10.].

többsége választási programjában is igyekszik hangsúlyozni, a legfontosabb külpolitikai célok közé sorolva.³⁶ A nyugat-balkáni államok az Európai Unióhoz való csatlakozásban látják a felzárkózás lehetőségét.

Annak oka, hogy Montenegró miért válik az orosz–észak-atlanti érdekek ütközőzónájává, a kis állam geostratégiai jelentőségében is keresendő, nevezetesen abban, hogy az itteni partvidék a Nyugat-Balkánnak a Gibraltár és Kelet-Törökország közötti, hadihajók kikötésére alkalmas olyan szakasza, amely még nem került a nyugati katonai tömb ellenőrzése alá.³⁷

Kétségtelen, hogy a Đukanović-kormányok az ország fenyegetettségének csökkentését a NATO-hoz való csatlakozásban látják, számolva az ezzel járó nehézségekkel. A teljes jogú tagságnak komoly követelményei vannak, ezekkel összefüggésben a 2013-as stratégia legalább nyolc olyan nehezítő körülményt határoz meg, amelyek a haderő fejlesztésének és a kötelező katonai potenciál elérésének útjában állnak,³⁸ például a nemzetközi katonai műveletekre történő felkészülés, annak kivitelezése és végrehajtása, a védelmi kiadások NATO-standardhoz való igazítása mind olyan ráfordítások,³⁹ amelyekkel az állam kihívásként számol.⁴⁰ A dokumentumban szereplő védelmi ráfordítás a GDP 1,4%-a, szemben a 2%-os NATO-tagállami vállalásokkal.⁴¹

2 : 1 – sebezhető pontok és túlélési eszközök

A kisállami léttel foglalkozó elméletek közül több is egyetért abban, hogy a kisebb kiterjedésű államok folyamatos sebezhetőségnek vannak kitéve abban a külkapcsolati rendszerben, amelyben léteznek.⁴² Mozgásterületüket és életképességüket nagyban meghatározzák olyan tényezők, mint az adminisztratív egység⁴³ fenntartására való képesség, illetve a rend-

³⁶ Vladimir VUČKOVIĆ: The Europeanization of Political Parties in Montenegro, [online], 2016, 18. o. Forrás: Rjea.ier.ro [2017. 01. 12.].

³⁷ Andrew HIGGINS: Finger Pointed at Russians in Alleged Coup Plot in Montenegro, [online], 2016. 11. 26. Forrás: Nytimes.com [2016. 12. 01.].

³⁸ A fő kihívások között szerepelnek a fegyveres erők megkövetelt szervezeti és strukturális átalakítása; részvétel nemzetközi műveletekben, illetve azokra történő felkészülés; a fegyveres erők készségi állapotának elérése; a nemzetközi standardoknak megfelelő eszközök rendelkezésre állása; valamint a szükséges katonai képességek elérésének feltételei: védelmi költségvetési program elfogadása, a programmal kapcsolatos infrastruktúra modernizálása; konkrét célok és prioritás újrafogalmazása; a védelmi projektek végrehajtása (csökkenteni kell az elérhető források védelmi szférából történő kivonását). Forrás: Strategic Defence Review of Montenegro 2013: i. m., 43.

³⁹ Strategic Defence Review of Montenegro 2013: i. m., 42–43.

⁴⁰ A védelmi kiadások teljesítését illetően a NATO-tagállamok többségét érte már kritika. Albánia és Horvátország védelmi kiadásai sem haladják meg a GDP 2%-át. Lásd: Defence Expenditures of NATO Countries (2009–2016), [online], 2016. 07. 04. Forrás: Nato.int [2016. 10. 10.].

⁴¹ Ivan JOVETIĆ: Advantages and Costs of NATO Integration – Challenges for Montenegro [online]. In: Miroslav HADŽIĆ – Jelena RADOMAN: *Business and Security. Centre for Civil-Military Relations*, Belgrade, 2009, 105–124. o., 111. o. Forrás: Bezbednost.org [2016. 10. 18.].

⁴² Godfrey BALDACCHINO: Thucydides or Kissinger? A Critical Review of a Smaller State Diplomacy. In: Andrew F. COOPER – Timothy M. SHAW (eds.): *The Diplomacies In Small States, Between Vulnerability and Resilience*, International Political Economy Series, Palgrave Macmillan, 2009; Vaughan A. LEWIS: Foreword: Studyinf Small States over Twentieth into Twenty-first Centuries, 7–17. o., 13. o. In: Andrew F. COOPER – Timothy M. SHAW (eds.): *The Diplomacies In Small States... i. m.*; PRASAD: i. m., 53.

⁴³ Az állam adminisztratív egység (*administrative coherence*) kiterjedése és az állam sebezhetőségének növekedése a szakpolitikák végrehajtása irányításának és a döntéshozatal stabilitásának vonatkozásában értendő. LEWIS: i. m., 10–13.

szer más szereplői által gyakorolt külső nyomás kezelésének képessége. A rendszerben történő adekvát működést a bel- és a külpolitika fejlesztésével, az ehhez illeszkedő eszközök folyamatos keresésével lehet elérni.⁴⁴ Azok a nem hagyományos, mégis hatásosnak bizonyuló stratégiai eszközök állnak Naren Prasad vizsgálatának középpontjában, amelyekkel a kisállamok kiküszöbölik a potenciálisan magasabb fokú sérülékenységüket, illetve képesek saját javukra befolyásolni a globális rendszert. Az erre irányuló cselekvés történhet hagyományos eszközökkel is. Ezek olyan politikai és gazdasági téren egyaránt megjelenő lehetőségek, mint a turizmus és offshore pénzügyi központok működtetése, segély- és járadékvadászat.⁴⁵ A nem piaci jellegű eszközök között is számos lehetőség áll rendelkezésre, többek között a szavazat eladása,⁴⁶ vagy katonai bázisok létesítésének engedélyezése, békefenntartó műveletekben való részvétel. A dolgozat a nem piaci jellegű megközelítésekre vonatkozó utóbbi két eszközre hoz példát.

A szövetség hivatalosan 2015. december 2-án hívta meg Montenegrót, amire Moszkva reakciója továbbra is a NATO bővítési politikájának kritikájában nyilvánult meg. A bővítési politikát fenyegetésként megélő Oroszország már a balti államok integrációjánál is rosszalását fejezte ki. Az orosz külpolitika a putyini irányvonallal visszatért posztszovjet térségi befolyásának megerősítéséhez, ami az orosz–nyugati konfrontatív viszonyban is érezhető.⁴⁷ Már a szerb–montenegrói államszövetség megszűnését sem üdvözölte Oroszország, amely a Balkán további fragmentációjaként tekintett a montenegrói függetlenség 2006-os kikiáltására. Annak ellenére, hogy a montenegrói–orosz kapcsolatoknak kulturális és gazdasági téren is mély gyökerei vannak, a nyugat-balkáni állam a hagyományos kapcsolatainak redukálásával aktívan igyekszik alakítani az őt körülvevő nemzetközi környezetet.

Montenegró külpolitikai mozgásterének cselekvőképes szereplőjeként lépett fel 2013-ban, amikor nem járult hozzá az orosz hadihajók Bar és Kotor kikötőkben történő állomásoztatásához, de az esetet megelőzően is többször felmerült egy orosz katonai bázis létesítésének lehetősége. Ugyanakkor a montenegrói orosz nagykövet később már azt is cáfolta, hogy az orosz flotta logisztikai támogatást kért volna Montenegrótól,⁴⁸ amit a montenegrói védelmi miniszter is tagadott.⁴⁹ A katonai bázis létesítése körül kialakult homályos helyzet azonban felhívja a figyelmet a kisállamok nem hagyományos „létfenntartási” stratégiáinak⁵⁰ valós lehetőségére, amivel Montenegró – NATO-irányú elkötelezettsége miatt – nem élt. A békefenntartó műveleti részvétel lehetőségének kihasználásával ugyanakkor szövetségi kapcsolatait erősítette. A montenegrói hadsereg 14 katonája vett részt a szövetség 2014-ben átalakult missziójában (*Resolute Support Mission*), a kiképzés

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ PRASAD: *i. m.*, 40–44.

⁴⁶ Például Japán 323 millió USD fejében szavazott a globális bálnavadászati tilalom ellen a Nemzetközi Bálnavadászati Bizottságban. PRASAD: *i. m.*, 53.

⁴⁷ Margarete KLEIN – Claudia MAJOR: Perspectives for NATO-Russia Relations, [online], 2015. 12. 14. Forrás: Stratfor.com [2016. 10. 02.].

⁴⁸ Government refuses Russia's request to set up military base in Montenegro, [online], 2013. 12. 20. Forrás: Balkaneu.com [2016. 10. 12.].

⁴⁹ Több forrás szerint Moszkva és Podgorica több alkalommal is tárgyalt katonai bázis létesítésének lehetőségéről, amit egyes nyilatkozatok cáfoltak, mások megerősítettek. Lásd Tamara KLIKOVAČ: Lukšić: My candidacy for the leader of DF was never an option, [online], 2016. 10. 04. Forrás: Cdm.me [2016. 10. 12.].

⁵⁰ PRASAD: *i. m.*, 81.

és tanácsadás területén járult hozzá az Afgán Nemzeti Hadsereg támogatásához.⁵¹ Továbbá az euroatlanti integráció elkötelezettségként három fővel járult hozzá az Európai Unió válságkezelő műveletéhez, az EU NAVFOR Atalanta keretében, de rendőri erői ENSZ-missziókban is teljesítettek szolgálatot.⁵² Mindez a tapasztalatszerzés és a NATO-n belüli többnemzeti együttműködés gyakorlatával való megismerkedés kedvezőbbé teszi az állam nemzetközi megítélését.⁵³ A békefenntartó műveletekben történő részvétel mint eszköz megjelenése tehát többszörös előnyöket feltételez a kisállamok külpolitikai érdekérvényesítésében.

Montenegró az ukrán válságot követő európai szankciókhoz való csatlakozással is jelezte külpolitikai elkötelezettségét.⁵⁴ Az Európai Unió 2014 júniusában meghozott döntésére válaszul Oroszország élelmiszer-embargót hirdetett, amiben Montenegró, ha kismértékben is, de érintett. A montenegrói statisztikai hivatal szerint 2014-ben a 350 millió eurós export-bevételeből az orosz piacon történő értékesítés 4 millió eurót tesz ki.⁵⁵ Mivel Oroszország ma is Montenegró legnagyobb külföldi befektetői között van, a nyugati orientációt erősítő külpolitikai lépések befolyással lehetnek a gazdaságra is. Az egykori miniszterelnök-helyettes és volt külügyminiszter, Igor Lukšić egy nyilatkozatában túlzónak nevezte a montenegrói–orosz gazdasági kapcsolatok hangsúlyozását, és egyértelmű prioritásként jelölte meg a NATO- és európai integráció szükségességét.⁵⁶ Ha az európai igényekkel összehangolt kül- és gazdaságpolitika elkerülhetetlen is, fokozott figyelmet igényel az orosz jelenlét, ami a turizmus és az építőipar területén is számottevő.⁵⁷

A közelgő bővítés lehetőségét fenyegetésként megelőző Oroszország nemcsak gazdasági, hanem politikai úton is igyekszik lassítani a folyamatot, amire több lehetősége is adott. A montenegrói ellenzék ugyan nem egységes, de retorikája NATO-ellenes, egyben szerb- és oroszpartí. A montenegrói lakosság 72,7%-a vallotta magát ortodoxnak a 2011-es népszámlálás során.⁵⁸ Moszkva – önmagát a pravoszlávok védelmezőjeként feltüntetve – közvetetten az ortodox egyházon keresztül is nyomást gyakorolhat a montenegrói döntéshozatalra. A montenegrói egyház autokefál, de hivatalosan nem ismerik el az orto-

⁵¹ NATO Resolute Support Mission (RSM): Key Facts and Figures, [online], 2016. 07. 17. Forrás: Nato.int [2017. 02. 02.].

⁵² Screening Report Montenegro, Chapter 31-Foreign, security and defence policy, [online], 2013. 12. 16., 6. o. Forrás: Ec.europa.eu [2016. 10. 19.].

⁵³ PRASAD: *i. m.*, 86.

⁵⁴ Tomasz ŻORNACZUK: Montenegrin Marathon: Halfway to the EU, Last Lap to NATO, [online], 2015. 07. 01., 2. o. Forrás: Pism.pl [2016. 10. 02.].

⁵⁵ Dusica TOMOVIC: Russia Extends Sanctions to Include Montenegro, [online], 2015. 08. 14. Forrás: Balkaninsight.com [2016. 10. 12.].

⁵⁶ Five minutes with Igor Lukšić, Deputy Prime Minister of Montenegro: "Our priorities are clear – to join the EU and NATO", [online], 2014. 02. 20. Forrás: Blogs.lse.ac.uk [2016. 10. 12.].

⁵⁷ ŻORNACZUK: *i. m.*, 2.

⁵⁸ A lakosság megoszlása etnikum és vallás alapján, lásd: Montenegrói Statisztikai Hivatal 2011-es adatai, Table CG5, [online]. Forrás: Monstat.org [2016. 11. 04.].

dox egyházak, így státusza örök vita tárgya,⁵⁹ s Moszkvának adott esetben ebben a vitában is döntő szava lehet, de a gazdaságban is okozhat kellemetlenségeket, ugyanis a gazdaság fő motorjának számító turizmus és a körülbelül 40%-os orosz tulajdonosi réteggel rendelkező ingatlanpiac is befolyásolható célpontok.⁶⁰

A NATO–orosz kapcsolatok az ukrán válság nyomán megromlottak, de a 2015 februárjában aláírt minszki megállapodás megkötését követően sem javultak jelentősen. A tűzszüneti megállapodás aláírása még nem garantálja annak betartását, illetve végrehajtását, ami a párbeszéd folytatásának egyik lehetősége lenne.⁶¹ A 2016-os varsói csúcson többek között az elrettenés politikájának gyakorlatban történő alkalmazásról és a keleti szárny megerősítéséről hozott döntéseket a szövetség.⁶² Moszkva ezzel összefüggésben a NATO–Montenegró kapcsolatokat értelmezheti olyan lépésként is, miszerint a NATO az elrettenés politikáját igyekszik a gyakorlatban megvalósítani. Montenegró NATO-csatlakozása olyan próba elé állíthatja Oroszországot, amiben kiderül, Moszkva mennyire és milyen áron hajlandó elengedni egy hosszú ideje érdekeltségi körébe tartozó államot. Érdeemes figyelmet szentelni az oroszok balkáni érdekeltségeinek. A Boszniai Szerb Köztársasággal⁶³ és Szerbiával való kapcsolataik is szorosak, amit a közös orosz–szerb hadgyakorlatok is bizonyítanak, illetve Belgrád egyike volt azon keveseknek, akik elutasították az ukrán válság miatt kivetett európai szankciók bevezetését.

Konklúziók

A montenegrói belpolitika megosztott ellenzékének ideológiai, politikai és biztonsági koncepciói egyelőre érdemben nem befolyásolják a csatlakozás előrehaladását, így a nyugati orientációval rendelkező és az ország euroatlanti külpolitikáját támogató pártok az októberi választási győzelmet aposztrofálhatják úgy, mint az integráció irányába mutató, egyöntetű akarat megerősítését. Az orosz befolyást kisebb mértékben helyeslő és helyette inkább nyugati irányba orientálódó és cselekvő külpolitikának nyilvánvaló gazdasági kockázatainak, ennek ellenére Montenegró továbbra is az euroatlanti közösség felé igyekszik.

⁵⁹ A montenegrói ortodox egyház 1918-tól a szerb egyház részeként működött, majd 1989-ben újra igény mutatkozott az önállóságra. A montenegrói egyház függetlenségének érdekében a podgoricai kormányzat igyekezett lépéseket tenni, mert a montenegrói szerbek között fontos politikai szerepe van a szerb egyháznak. A két entitás közötti rivalizálás az egyházi tulajdon eloszlásának vitájában jelenik meg, de a kormány jogi úton is igyekszik a szerb egyház befolyását csökkenteni. A szabad vallásgyakorlással kapcsolatos törvények újrafogalmazása 2014 óta napirenden van, de a szerb egyház állítása szerint őket kihagyták az egyeztetési folyamatokból. Tovább árnyalja a képet, hogy a lakosság 72%-át adó ortodoxok 70%-a szerb, míg a maradék 30% a montenegrói egyház híveként tekint magára. Forrás: International Crisis Group: A Marriage of Inconvenience, Balkans Report N°142: *i. m.*, 7.; *Montenegro 2014 International Religious Freedom*, [online], 6–7. o. Forrás: State.gov [2016. 11. 04.].

⁶⁰ Robbie GRAMER: The New Thorn In Russia's Side, [online], 2015. 12. 14. Forrás: Foreignaffairs.com [2016. 10. 23.].

⁶¹ KLEIN–MAJOR: *i. m.*

⁶² TÁLAS Péter: A varsói NATO-csúcs legfontosabb döntéseiről, [online]. Forrás: Netk.uni-nke.hu [2016. 10. 11.].

⁶³ A boszniai szerbek Oroszországgal való kapcsolataik nem csak ortodox lakosságuk miatt jelentősek. A Szerb Köztársaság különleges rendőri erői oroszországi kiképzésben vesznek részt. Lásd: Rodolfo TOE: Russia to Train Bosnian Serb Special Police, [online], 2016. 02. 19. Forrás: Balkaninsight.com [2017. 02. 11.].

A kisállam a szervezet által támasztott követelményeket folyamatosan teljesíti,⁶⁴ a szükséges reformokat végrehajtotta,⁶⁵ vállalásai pedig azt demonstrálják, hogy elismeri az euroatlanti közösség által közvetített értékeket, és aktívan kíván részt venni azok érvényesítésében.⁶⁶ Egyes vélemények a nyugat-balkáni régió felértékelődéseként értelmezik Montenegró meghívását, azonban ennek sokkal pragmatikusabb okai lehetnek, ami szorosan összefügg a már említett montenegrói partszakasz feletti szövetségi ellenőrzés lehetőségével.

Az aktív kisállami külpolitika Vital-féle értelmezése szerint megállapítható, hogy Montenegró a nemzetközi rendszerben saját külpolitikai mozgásterének aktív alakítójaként vesz részt, realizálja az őt érintő regionális és egyéb fenyegetettségeket, és a garanciát ellenük a NATO-hoz való csatlakozásban látja. A vonzóbb európai gazdasági feltételekért és fenyegetettség alacsonyabb szinten tartásáért a Đukanović-kormányok külpolitikája nem tradicionális eszközöket is alkalmaz annak ellenére, hogy Moszkvának a gazdasági szféra és a montenegrói belpolitika befolyásolására alkalmas eszközei vannak.

A NATO nyitottajtó-politikáját egy időre háttérbe szorító ukrán válság sem tudta érdemben megtörni a bővítési kísérlet folyamatát, amely most a nyugat-balkáni állam felvételéről zajló tárgyalásokkal terheli az orosz–NATO kapcsolatokat. Montenegró csatlakozási folyamata napjainkban a tagállamok csatlakozási jegyzőkönyvének ratifikálásánál tart, amit többek között Albánia, az Egyesült Királyság, Lengyelország, Magyarország és Németország ismert el.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Marriage of Inconvenience, [online], 2003. 04. 16. Forrás: Crisisgroup.org [2017. 02. 12.]
- Agreement of Principles of Relations Between Serbia and Montenegro Within the State Union, [online], 2002. 03. 14. Forrás: Consilium.europa.eu [2017. 02. 12.]
- BALDACCHINO, Godfrey: Thucydides or Kissinger? A Critical Review of a Smaller State Diplomacy. In: COOPER, Andrew F. – SHAW, Timothy M. (eds.): *The Diplomacies In Small States, Between Vulnerability and Resilience*, Intenational Political Economy Series, Palgrave Macmillan, 2009
- Florian Bieber for European Western Balkan: The Disappointment in Montenegro Will Continue to Grow on, [online]. Forrás: Europeanwesternbalkans.com [2016. 10. 02.]
- BIEBER, Florian: Should Montenegro be invited to NATO?, [online], 2015. 11. 25. Forrás: Suedosteuropa.uni-graz.at [2016. 10. 20.]
- BOTTLIK Zsolt: Az önálló Montenegró és montenegrói öntudat földrajzi háttere, [online], *Földrajzi Értesítő*, 55. évf., 2007/3–4. Forrás: Matarka.hu [2017. 02. 01.]
- CIA World Factbook, [online]. Forrás: CIA.gov [2017. 06. 12.]

⁶⁴ NATO Membership Council: Montenegro to continue to fulfill membership requirements with same dynamics, [online], 2016. 03. 07. Forrás: Gov.me [2016. 10. 02.]

⁶⁵ A védelmi szektor reformja a csatlakozás egyik alapfeltétele. Ennek egyik eredményeként 2013-ban elfogadták a máig érvényes nemzetbiztonsági stratégiát, aminek keretében egy hosszú távú, átfogó haderőreform vette kezdetét. A Békpartnerségi Tervező és Áttekintő Folyamat (PARP) részeként tapasztalatokat szerezhet a védelmi tervezésről, illetve az integrációt elősegítő programban (Building Integrity Programme) a kormányzat biztonság- és védelempolitikai kapacitásait igyekeznek növelni az átláthatóság és az elszámoltathatóság szövetségi normái szerint. Együttműködik továbbá az ENSZ 1325-ös határozatának végrehajtásában, ami a háború és válság nőkre és gyermekekre nehezedő hatását igyekszik kiküszöbölni. Ez a korai válságmegelőzés és a válság utáni helyreállítási folyamatokban való aktív részvétel jelenti. Lásd: NATO Summit Guide, Warsaw, [online], 2016. 07. 07. Forrás: Nato.int [2016. 10. 04.]

⁶⁶ Strategic Defence Review of Montenegro 2013: *i. m.*, 3.

- Citizen's attitudes on NATO integrations July 2015, [online]. Forrás: Pasos.org [2016. 09. 20.]
- Corruption Measurement Tools 2016, [online]. Forrás: Transparency.org [2016. 10. 10.]
- Defence Expenditures of NATO Countries (2009–2016), [online], 2016. 07. 04. Forrás: Nato.int [2016. 10. 10.]
- Five minutes with Igor Lukšić, Deputy Prime Minister of Montenegro: "Our priorities are clear – to join the EU and NATO", [online], 2014. 02. 20. Forrás: Blogs.lse.ac.uk [2016. 10. 12.]
- GRAMER, Robbie: The New Thorn In Russia's Side, [online], 2015. 12. 14. Forrás: Foreignaffairs.com [2016. 10. 23.]
- Government refuses Russia's request to set up military base in Montenegro, [online], 2013. 12. 20. Forrás: Balkaneu.com [2016. 10. 12.]
- HIGGINS, Andrew: Finger Pointed at Russians in Alleged Coup Plot in Montenegro, [online], 2016. 11. 26. Forrás: Nytimes.com [2016. 12. 01.]
- Interview with H. E. Margaret Ann UYEHARA, US Ambassador in Podgorica: Invitation to join NATO was the result of lots of hard work by many people in Montenegro, [online]. Forrás: Ascg.me [2016. 10. 02.]
- JOVETIĆ, Ivan: Advantages and Costs of NATO Integration – Challenges for Montenegro, [online]. In: HADŽIĆ, Miroslav – RADOMAN, Jelena: *Business and Security*, Centre for Civil-Military Relations, Belgrade, 2009, 105–124. o. Forrás: Bezbednost.org [2016. 10. 18.]
- Joint press conference by NATO Secretary General Jens Stoltenberg and Prime Minister of Montenegro Milo Đukanović, [online], 2016. 05. 19. Forrás: Nato.int [2016. 09. 20.]
- KLEIN, Margarete – MAJOR, Claudia: Perspectives for NATO-Russia Relations, [online], 2015. 12. 14. Forrás: Stratfor.com [2016. 10. 02.]
- KLIKOVAC, Tamara: Lukšić: My candidacy for the leader of DF was never an option, [online], 2016. 10. 04. Forrás: Cdm.me [2016. 10. 12.]
- KOPRIVICA, Dragan: Communication Strategy for the Euro-Atlantic integration of Montenegro, [online], 2016. 08., 1–3. o. Forrás: En.cdtmn.org [2016. 09. 20.]
- LEWIS, Vaughan A.: Foreword: Studyinf Small States over Twentieth into Twenty-first Centuries. In: COOPER, Andrew F. – SHAW, Timothy M. (eds.): *The Diplomacies In Small States, Between Vulnerability and Resilience*, Intenational Political Economy Series, Palgrave Macmillan, 2009, 7–17. o.
- Montenegro 2014 International Religious Freedom, [online]. Forrás: State.gov [2016. 11. 04.]
- Montenegro Progress Report, [online], 2014. Forrás: Ec.europa.eu [2016. 10. 10.]
- Montenegrói Statisztikai Hivatal 2011-es adatai, Table CG1 CG4, [online]. Forrás: Monstat.org [2016. 11. 04.]
- Montenegrói Statisztikai Hivatal 2011-es adatai, Table CG5, [online]. Forrás: Monstat.org [2016. 11. 04.]
- Montenegro's Refendum, [online] 2006. 05. 30. 2–6. o. Forrás: Crisisgroup.org [2017. 02. 11.]
- MUK, Stevo: Elections in Montenegro – between protest and dialogue, [online], 2016. 11. 24. Forrás: Suedosteuropa.uni-graz.at [2016. 10. 12.]
- National Security Strategy, [online]. Forrás: Ethz.ch [2016. 10. 02.]
- NATO Membership Council: Montenegro to continue to fulfill membership requirements with same dynamics, [online], 2016. 03. 07. Forrás: Gov.me [2016. 10. 02.]
- NATO Newsletter Number 24, [online], 2015. 10. 01. Forrás: Natomontenegro.me [2016. 09. 20.]
- NATO Resolute Support Mission (RSM): Key Facts and Figures, [online], 2016. 07. 17. Forrás: Nato.int [2017. 02. 02.]
- NATO Summit Guide, Warsaw, [online], 2016. 07. 07. Forrás: Nato.int [2016. 10. 04.]
- PAP Norbert – KOBOLKA István (szerk.): *A Nyugat-Balkán*, MK Katonai Biztonsági Hivatal Tudományos Tanácsa, Budapest, 2009
- POLITIČKO JAVNO MNJENJE CRNE GORE NATO integracija, Decembar, 2016, [online]. Forrás: Cedem.me [2017. 01. 10.]
- Polls results: DPS the strongest party by far, [online], 2016. 06. 23. Forrás: Cdm.me [2016. 08. 20.]
- RADOMAN, Jelena: Montenegrin debate on accession to NATO, [online], 18. Forrás: Bezbednost.org [2016. 10. 02.]
- RADEVIĆ, Rajko: The new National Security Strategy of Montenegro is accession to NATO, [online] *Western Balkans Security Observer*, 2009/12, 92–96. o. Forrás: Ceeol.com [2017. 02. 11.]

- Screening Report Montenegro, Chapter 31-Foreign, security and defence policy, [online], 2013. 12. 16.
Forrás: Ec.europa.eu [2016. 10. 19.]
- Strategic Defence Review of Montenegro 2013, [online]. Forrás: Odrana.gov.me [2016. 10. 02.]
- SZALAI Máté: *A kisállamok külpolitikai elemzésének módszertana*, Külügyi Intézet, 2014
- SZILÁGYI Imre: Montenegró a függetlenségi népszavazás után, [online], 111–115. o. Forrás: Kki.hu [2016. 10. 12.]
- TÁLAS Péter: A varsói NATO-csúcs legfontosabb döntéseiről, [online]. Forrás: Netk.uni-nke.hu [2016. 10. 11.]
- TOE, Rodolfo: Russia to Train Bosnian Serb Special Police, [online], 2016. 02. 19. Forrás: Balkaninsight.com [2017. 02. 11.]
- TOMOVIC, Dusica: Russia Extends Sanctions to Include Montenegro, [online], 2015. 08. 14. Forrás: Balkaninsight.com [2016. 10. 12.]
- TOMOVIC, Dusica – POPOVA, Erjone: Border Deal Confirmation Angers Kosovo Opposition, [online], 2016. 03. 31. Forrás: Balkaninsight.com [2016. 10. 18.]
- VITAL, David: *The Inequality of Small States. A Study of the Small Power in International Relations*, Oxford, Clarendon Press, 1967.
- VUČKOVIĆ, Vladimir: The Europeanization of Political Parties in Montenegro, [online]. Forrás: Rjea.ier.ro [2017. 01. 12.]
- ŻORNACZUK, Tomasz: Montenegrin Marathon: Halfway to the EU, Last Lap to NATO, [online], 2015. 07. 01. Forrás: Pism.pl [2016. 10. 02.]